

КУЛЬТ ОСОБИ ВОЛОДИМИРА ПУТІНА В КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНУ

Березовенко Антоніна Віталіївна,

кандидат філологічних наук

ORCID: 0000-0002-8681-072X

У *статті* досліджуються особливості, характер функціонування та способи впровадження у буття російського суспільства моделі політичного режиму, який прийнято визначати терміном «культ особи». В умовах сучасної Росії його пов'язують із Володимиром Путіним.

У публікації представлено характеристики способів репрезентації особистості Путіна в інформаційному просторі як засіб творення культу особи. Зокрема, досліджується, як сьогодні використовуються нетипові для розповсюдження настанов офіційної влади формати різноманітних субкультур, як-от: попса, рок, реп тощо. Аналізуються також узвичаєні форми комунікаційної взаємодії «влада – суспільство», до яких належать офіційні заяви президента Російської Федерації (РФ), посадовців керівного ешелону країни та керівників громадських організацій, контрольованих державою, а також очільника Російської православної церкви (РПЦ).

Досліджуються механізми впровадження у суспільну свідомість тих світоглядних парадигм, які забезпечують не тільки позитивну перцепцію функціонування поточної влади РФ у режимі абсолютного єдиноначалля, а й нав'язують розуміння цього способу управління країною як єдино надійного алгоритму успішного функціонування російської держави.

У дослідженні виведено принципову відмінність сучасного формату взаємодії диктатора і маси від традиційного. Сьогоднішня модель цієї взаємодії бачиться як доповнена оберненою версією до традиційної. Якщо в межах дії останньої маса наслідувала диктатора, то нині – ще й диктатор «перетворюється» на кожного із маси. Зазначені процеси розглядаються в контексті маніпулювання явищами культурної гібридизації, які перебувають у річищі дії тенденцій постмодерну. Осмислення феномену культу особи у ширшому контексті постмодерної культурної ситуації дозволяє глибше розкрити природу цього явища, зрозуміти його корені та вплив на перспективи подальшого розвитку російського суспільства.

Ключові слова: культ особи, постмодерн, Путін, авторитаризм.

Berezovenko Antonina

CULT OF PERSONALITY OF VLADIMIR PUTIN IN POST-MODERN CONTEXT

The article considers how the political regime, conceptualized as a cult of personality model, functions and how it is imposed onto Russian society. In contemporary Russia, the cult of personality model is associated with the regime of Vladimir Putin.

The article discusses the various approaches by which the personality of Putin is represented in Russia's information space in order to create a cult of personality. Particular attention is paid to

atypical ways of spreading the ideology of official state structures through various formats, including subcultures of pop, rock, rap, etc.

The article also examines the standard forms of communication through which structures of power interact with society, including official statements of the president of the RF, of high government officials, leaders of civic organizations controlled by the state, as well as the head of the Russian Orthodox Church.

The article analyses mechanisms through which worldview paradigms invade societal consciousness, assuring not only a positive perception of the fact that the current power of Russia functions through the absolute leadership of one person, but also imposing the perception that this way of managing the country is the only reliable algorithm for the successful functioning of the Russian state.

In this research, the argument is that there is a key difference between the traditional format of interaction between dictator and the masses, and the contemporary format. Today's model of interaction can be viewed as a supplement to the standard or traditional model. If in the latter the mass followed the dictator, then today – the dictator also is “turning” into everybody from the masses. The pointed process is examined in the context of the manipulation of phenomena of cultural hybridization, which are in the vein of post-modern tendencies. A rethinking of the phenomenon of the cult of personality in the broader context of the post-modern cultural situation allows us to learn more about the nature of this phenomenon, and to understand its roots and influence in the development of Russian society.

Keywords: Cult of personality, post-modern, Putin, authoritarianism.

Постановка проблеми. Починаючи з 2000 р. і донині управління спадкоємиці радянської імперії – Російської Федерації – пов'язане із Володимиром Путіним, який обирався на пост президента РФ чотири рази з необхідною для забезпечення конституційності ситуації перервою у чотири роки з 2008 до 2012-го. У цей період він був прем'єр-міністром РФ. Зрозуміло, що таке тривале перебування однієї людини на найвищій владній посаді країни з немонархічним політичним устроєм – неординарне явище для новітньої історії. А оскільки, починаючи з 2000 р., темпи розширення присутності Путіна в суспільному житті та його інформаційному віддзеркаленні були наймовірно високими, це не могло не привернути увагу науковців і журналістів. Про середину 2000-х років стало можливим говорити уже як про час, коли в дослідників (у т. ч. й автора цих рядків¹) усталилося

бачення Путіна як особи, довкола якої формується культ, і саме цей факт визначає поведінку РФ як геополітичної одиниці. На тлі вказаних процесів агресивний характер політики РФ, розв'язані нею реальні та віртуальні воєнні конфлікти сформували ситуацію, за визначенням фахівців, гібридної війни, у якій найрізноманітніші лінгво-семіотичні знаки використовуються як зброя. Відтак саме ця якість гібридності послужила підставою для розгляду й аналізу природи культу Путіна в контексті культурної ситуації постмодерну, визначальною рисою якого є гібридність як така.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Фундаментальний аналіз гібридизації політичних процесів здійснено в колективній монографії «Світова гібридна війна. Український фронт» (2017) за редакцією В. П. Горбуліна [1] та в праці О. Рафальського і З. Самчука «Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства» (2018) [2]. Окремим аспектам дослідження особистості та політики Путіна присвячено роботи Д. Вінтера [3], Д. Терехова [4], Т. Вуда [5], М. Єльчанинова [6], Ф. Хілл та К. Гедді [7],

¹ Спостереження А. В. Березовенко щодо вербальних проявів формування культу особи В. Путіна, було оприлюднено у кількох доповідях (див.: Discourses of Power: Linguistic Profiles of Leaders of Today's Russia // Agents and Agencies: the (Re)Making of Identity in Russia Today. Harriman Institute of Columbia University, 2007. Oct 18. URL: <https://harriman.columbia.edu/files/harriman/AGENTS%20AND%20AGENCIES-%20THE%20%28RE%29MAKING%20OF%20IDENTITY%20IN%20RUSSIA%20TODAY%20Conference%20Program.pdf> (дата звернення: 25.04.2019) ; Putin's Linguistic Dimension: Verbal Patterns and Intellectual Reference Points // Office of the Vice

President. White House. Washington DC, 2006. June (лекція за запрошенням)).

А. Арутюнян [8], А. Гаррелс [9], В. Сперлінга [10] та ін. У статті Ю. Касіді та Е. Джонсон «“Путін, “Путініана” та питання пострадянського культу особи» [11] представлено аналіз формування власне культу особи Путіна та докладний огляд джерельної бази досліджень із проблеми, що розглядається (щодо періоду до 2010 р.).

Утім явище культу особи Путіна з точки зору кореляції його проявів та культурної ситуації постмодерну на сьогодні не дістало належної оцінки, відтак, на нашу думку, питання потребує спеціального розгляду.

Метою статті є висвітлення феноменальних характеристик культу особи Путіна, виявлення джерел та механізмів його формування, а також встановлення кореляції зазначених явищ із поточною культурною ситуацією постмодерну.

Виклад основного матеріалу. Як політик Володимир Путін присутній у світовому інформаційному просторі майже 20 років. Первісно він поставав у образі небагатослівного, скупого на слова офіцера, емоції якого неприступні для зовнішнього спостереження². Згодом як публічна особа він набув зовсім інших характеристик. Сьогодні очільник РФ постає як розкутий, майже для кожного глядача чи слухача «свій» медіа-співрозмовник, який проводить тривалі багатогодинні (інколи до шести годин) «загальнонаціональні прямі ефіри» з телестудії, у якій предсталено всі прошарки російського суспільства. Під час таких ефірів «прости» росіяни (у студії або телефоном) ставлять президентові «незручні» запитання, на які він спонтанно відповідає.

Оскільки телебачення (ТБ) є найбільш доступним джерелом інформації для масової аудиторії, то саме воно стає найбільш впливовим ретранслятором продуктованих владою міфів, які пропонуються для споживання власне росій-

ській та закордонній аудиторії. Змістове наповнення інших джерел (різноманітних форматів кіберпростору, преси, радіо) також є суголосним телевізійному контенту.

Можна виокремити кілька тематичних блоків, що утворюються відповідно до таргет-задач, які розв’язує сучасна інформаційна продукція та які представляють собою цілісні наративи, присвячені: 1) створенню образу Путіна; 2) створенню образу Росії; 3) створенню образу «чужого», який структурно складається з образу Заходу та образу України одночасно.

Ці наративи часто співіснують у межах комунікативної події, переплітаються, доповнюють один одного і, зрештою, складаються у гіперміф «руського мира», центральною фігурою, героєм якого є російський президент.

Касіді та Джонсон [11], узагальнюючи зроблене та відштовхуючись від спостережень Ю. Левади, визначають формування культу особи Путіна як процес «створення дзеркала, *tabula rasa*», в якому кожен громадянин, комуніст чи демократ, журналіст чи політик міг би побачити (намалювати) ті бажані якості правителя, яких бракувало попереднім лідерам російської держави [11, с. 686].

Серед інструментарію розбудови культу автори виділяють такі традиційні засоби, як розповсюдження портретів лідера, включення до шкільних підручників біографічних відомостей про нього, пізніше – інші форми тиражування його образу, як-от: поширення у неймовірних кількостях DVD «Навчаємося дзюдо з Володимиром Путіним», продаж на аукціонах за надзвичайно велику ціну футболок із його зображенням тощо.

Можливо, на початкових етапах правління Путіна для суспільства РФ існував варіант «*tabula rasa*», у межах якого для росіян залишалася можливість «додати, домалювати» щось своє до образу Путіна. Нинішня ситуація, як засвідчують спостереження останнього часу, такої можливості нікому не лишає. І те, що може здатися результатом «свого» бачення, насправді є наслідком послідовного, систематичного впливу на російське суспільство, метою якого є вибудування культу особи як найбільш ефективної моделі державності Росії в сучасних умовах з точки зору її поточного керівництва.

Зрозуміло, що культ особи у XXI ст. оформлюється відповідно до актуальних культурних тен-

² Відомо, що на початку своєї першої президентської каденції у 2000 р. на запитання журналістів «Що сталося із субмариною “Курск”?» він коротко відповів: «Вона потонула». Пройшов рік, доки Путін звернувся до сімей загиблих моряків публічно і продемонстрував належні для подібних обставин людські емоції. Примітно, що своєю початковою реакцією на цю аварію Путін фактично звів нанівець власні зусилля зі створення образу себе як людини не тільки великого потенціалу, а й відповідальної, чуйної, вдячної, без схильності до тоталітаризму, демократичної тощо, який був вибудований у книжці «От первого лица. Разговory с Владимиром Путиным» (2000) [12]. Уже тоді для будь-кого, хто цікавився цим питанням, штучність його книжного образу стала очевидною (також див.: CNN.com – Russia denies 'friendly fire' sunk Kursk – September 8, 2000. URL: <http://edition.cnn.com/2000/WORLD/europe/09/08/russian.kursk.02/index.html> (дата звернення: 25.04.2019)).

денцій, які тепер окреслюються як постмодерн. Поточна культурна ситуація значною мірою зумовлюється безпрецедентними темпами інформаційної революції. Якщо ж говорити про період після 2014 р., то суттєвим фактором суспільного розвитку сучасності є інформаційна війна, яка, у свою чергу, є частиною гібридної війни, розв'язаної Росією проти України.

Гібридна війна — це феномен, породжений постмодерним світом. У мові, літературі, мистецтві, моді важко не помітити еkleктичних тенденцій, змішування жанрових ознак, усталених форм, «перекомплектації» структурних елементів, поєднання непоєднуваного тощо. Те саме спостерігається й у людських відносинах. Одним словом, якщо екстраполювати загальноприйняті ознаки постмодерну на реалії будь-якої сфери соціальної взаємодії, у т. ч. політики, виявиться, що отримані картини будуть подібними, незалежно від того, про яку сферу йдеться. Крім того, конденсованість життєвого ритму, густина інформаційного простору та швидкість інформаційного обміну стали такими, що «традиційне» не замінюється «новітнім», а співіснує з ним³. Гібридні елементи утворюють «ще один арсенал», з якого можна формувати «цеглинки» — елементи для творення «нового» (зокрема, воєнного нарративу Росії, чи війни як такої, найпомітнішим героєм якої виступає Путін), а предметом воєнної суперечки стають лінгво-семіотичні цінності, які за потреби легко конвертуються у «casus belli» війни конвенційної.

Важливо зазначити, що, незважаючи на винятково вправне, можна сказати, філігранне маніпулювання процесами культурної гібридизації, їх, мабуть, правомірно вважати цивілізаційною універсалією (а не винаходом Росії), з якої, однак, керівний ешелон РФ максимально користається.

Ймовірно, немає більш сприятливого тла для вибудовування культу особи, ніж ситуація війни, протистояння. І для Росії (як і для всякої імперії), що іманентно тяжіє до загарбання, його предметом стає інформаційний простір у

широкому розумінні, а у вужчому — це культурні форми, символи, жанри. Іншими словами, російська влада сьогодні проникає в усі ніші буття суспільної свідомості у своїй країні, а в міру можливостей — і в інших країнах. Усе, що мало хоч якусь феноменальну цінність⁴ у минулому або має тепер, стає предметом зацікавлення та апропріації з боку російської влади, уособлюваної Путіним, відтак перетворюється на канал розповсюдження владних настанов. Наприклад, президент РФ широко демонструє свою причетність до неофіційної культури — популяризуються його зв'язки з репером Тімагі (Тимуром Родрігезом), який двічі був довірною особою Путіна на виборах, з очільником байкерського клубу «Нічні вовки» Сашею Хірургом (Олександром Залдостановим), який попри відому дотичність до кримінального світу отримав від Путіна п'ять державних нагород [15]⁵.

Відомо, що субсоціуми реперів, байкерів, попсових фанів організуються довкола однієї особи і постають як мікромоделі культу особи-політика. Вони є неоціненними резонаторами: 1) принципів організації соціуму, які в сукупності складають культ особи; 2) власне провладних нарративів і настанов.

Так, нарратив Путін vs Захід опукло представлений у попсовому варіанті — пісні на слова О. Ліхачова «Владімір Путін — молодець!» (2015). У ній політичний курс сучасної Росії отримує абсолютно схвальну характеристику, а одноосібним автором досягнень і носієм успіху Росії виступає Путін. Ця думка винесена й у назву твору та закріплена повторами панегіричного приспіву: «Володимир Путін молодець, / Політик, лідер і борець, / Наш президент країну підняв, / Росію Путін не зрадив (тут і далі переклад наш. — А. Б.)». Приспів повторюється тричі (усього 12 рядків), що становить трохи менше половини від загальної кількості рядків (приблизно 40 %), яких у пісні 29.

³ О. Рафальський та З. Самчук зазначають, що «по мірі зростання кількості інновацій на одиницю часу зменшується хронологічна відстань до того минулого, яке в багатьох відношеннях вже застаріло, тому стало для нас чужим і незрозумілим. Часове стиснення сучасного пов'язане з ефектом темпорального згущення інновацій, зміст якого полягає в тому, що зростання кількості оновлюваного доповнюється зростанням кількості застарілого. Внаслідок підвищення швидкості старіння культури зростає кількість елементів, що належать сучасному і водночас є атрибутом минулого» [2, с. 143–144].

⁴ Показовим проявом процесу семіотичного аутсорсингу, апропріації є будівництво у підмосковному селищі Кубінка зменшеної копії Рейхстагу, про що міністр оборони РФ С. Шойгу поінформував Держдуму РФ у 2017 р. [13]. Коментарі міністра щодо призначення будівлі (відігравати роль об'єкта штурму юнарійців під час їхніх періодичних зльотів і тренувань), відповідаючи шуканням російських політтехнологів у мультиплікації пережиття перемоги над агресором — фашистською Німеччиною та відтворення «рудиментів радянської політичної культури, яка базувалася на протистоянні та боротьбі “наших і ворогів”» [14, с. 148], як зазначає В. Лозовий, не відмінняють, однак, розуміння основного у цій події: тепер у Росії є «свій Рейхстаг».

⁵ Докладніше про це див. [15].

*Довідково***Володимир Путін – молодець!**

Багато років пройшло з тих пір, / Коли в Союз проник розкол, / З перебудовою підло влився, / Коли занавіс відкрився. / Захід облетіла птиця, / Кровожерлива орлиця. / Але прийшов Володимир Путін / І сказав – жись краше буде! / Володимир Путін – молодець, / Політик, лідер і борець, / Наш президент країну підняв, / Росію Путін не зрадив. / У новий вік ввійшла Росія / І зітхнула з новою силою, / Курс взяла на відродження / Після Божого забуття. / Єврозахід розлютився, / Брудною брехнею навалився, / Ввічливо відповів Путін / – Нас не чіпати, ми не жартуєм! / Володимир Путін – молодець, / Політик, лідер і борець, / Наш президент країну підняв, / Росію Путін не зрадив. / Володимир Путін – молодець, / Політик, лідер і борець, / Наш президент країну підняв, / Росію Путін не зрадив. / Слава Росії! (Олег Ліхачов).

Зміст решти 17 рядків пісні присвячений уславленню окремих чеснот Путіна: він «сильний», «відважний», «вірний», а також він той, хто дає Росії відродження. Цікаво, що в цьому Путін – за задумом автора слів пісні – перевершує Бога, який до появи Путіна на політичному горизонті не пам'ятав про існування Росії. Але, згідно з текстом, після того як Путін нагадав Богові, що Росія є, ситуація виправилася («Курс взяла на відродження / Після Божого забуття»). Путін одноособово різко змінює порядок речей у країні на краще («Але прийшов Володимир Путін / І сказав – жись краше буде!»). Слово Путіна, як слово Бога, тотожне дії. Як справжній герой (деміург), він самотужки протистоїть Заходу, який перебуває під впливом Америки, втіленої в образі «кровожерливої орлиці». Отже, у межах цього наративу, на думку автора тексту пісні, у своїй потузі та у своїх чеснотах Путін випереджає всіх інших дійових осіб – Бога, Росію та Захід.

У багатьох пісень, присвячених Путіну, сюжетна лінія спрощена, практично пунктирна, їхні тексти майже повністю складаються з рядків, де повторюється слово «Путін». Наприклад, текст пісні «Такого, як Путін!» складається з 28 рядків, і тільки 6 із них не містять прізвища президента РФ.

Але є і цілком програмні, повноцінно політично навантажені опуси, як-от: «Дядя Вова, ми з тобою!» (2017) або «Наш Президент Володимир Путін – Чорні Берети».

У першій пісні Путін позначений неформальним словосполученням – звертанням до президента «дядя Вова», бо її співають діти. Пафос твору втілює рефрен: «Якщо головний командир / Покличе в останній бій, / – дядя Вова, ми з тобою!» Але лапідарно представлена й політична частина на злобу дня: «Не дістанеться гряда самураям ніколи. / Грудьми станемо за столицю бурштина. / Севастополь наш і Крим для нащадків збережемо. / У гавань Батьківщини Аляску повернемо».

У другій пісні «Наш Президент Володимир Путін – Чорні берети» змальовано динаміку позитивних змін, яких зазнала Росія внаслідок правління Путіна – лідера, завдяки якому росіяни, що перебували в стані непритомності і взаємних чвар, «встали з колін»: «Це було нещодавно, у пам'яті поліняки (в оригіналі – *поленья*. – А. Б.) / Гнули нас, змушуючи впасти на коліна, / Прибираючи до рук усе, що погано лежало, / Запускаючи під шкіру смертоносне жало. / Ми не відали часто, що самі творили, / Як звірів, нас один на одного нацьковували. / А зараз – із подивом і навіть з образою, / Як піднятися посміли, звідкіля ваш лідер?»

Треба сказати, що використання у нинішніх обсягах модусу попси (як і року, репу, хіп-хопу) для втілення політичних ідей є новацією інформаційного дискурсу сучасної Росії. На сьогоднішній день склався доволі обширний масив пісень⁶ з кліпами та без них, які доводять на зрозумілому для пересічного населення рівні ті ж настанови, що містяться й у офіційних політичних заявах. І, якщо до Путіна «попса» перебувала в опозиції до влади (оскільки в радянській культурній парадигмі вважалася продуктом негативних західних впливів, а в пострадянській – була, якщо і не «чужою», то напевне (як і рок, хіп-хоп чи реп) дуже віддале-

⁶ До цих творів належать, наприклад, такі: «Такого, как Путин!» (англ. версія «You must be like Putin!»), автор: А. Елін, виконання: гурт «Поющие вместе», 2004 (поп); «Go Hard Like Vladimir Putin», виконавець: дует А.М.Г. (Architects Music Group), автори: К. Кінг, Б. Маніачі, 2014 (реп); «Лучший друг» («Идём плавно, он главный!»), автор музики: Тімагі, автори слів: А. Н. Морозов, Т. І. Юнусов, виконавець: Саша Чест, 2015 (хіп-хоп/реп); «Барак Обама vs Владимир Путин. Эпичная Рэп Битва!», автор: Руслан Тушенцов, CrazyMegaHell (СМН), 2015 (реп); «Володя, Володя», автор: Н. Рудіна, виконавець: Наталі, 2015 (поп); «Мой Путин», автор: Машані, виконавець: Машані, 2015 (поп); «Путин Вова – чума! Ко Дню рождения Владимира Путина», автор: мультиплікатор Сноумен Нарисованный (псевдонім), 2015 (поп); «Путин может» (римейк пісні «Папа может»), агітмультифільм, 2012 (поп); «Rootin' Tootin' Putin», автор і виконання: «The Allen Dulles Band», 2016 (рок-н-рол); «Дядя Вова, мы с тобой!», автор: А. Гатинський, виконання: хор волгоградських кадетів за участі депутата Держдуми РФ Анни Кувичко, або дует: Вячеслав і Николай Антонови, 2017 (поп) та ін. (див.: [16]).

ною від офіційної сфери культурною формою), то за нинішніх обставин вона стає провідником продукованих владою ідей про надцінність Росії та самого Путіна, які в контексті вказаних наративів ототожнюються.

Загальновідомо, що інформація (у т. ч. для зовнішнього споживання) в сучасній Росії є дозованим і строго контрольованим продуктом. Однак це не відміння факту її впливу на суспільну свідомість всередині Росії та поза її межами.

Наратив про сучасну Росію, у центрі якого перебуває образ Путіна, що адресований західній аудиторії західними ж медіями, вартий особливої уваги. Хоча кількість публікацій (особливо фотопублікацій) про Путіна поза межами РФ є неймовірно великою⁷, свою увагу зосередимо на особливо ілюстративній фотогалереї Елізабет Гріффін у журналі «Есквайр» [18], яка присвячена 63-й річниці від дня народження російського президента. Ця добірка вміщує 30 дуже різних за сюжетом фотографій Путіна, а також вельми очікувану, з нашої точки зору, преамбулу до них. У ній авторка, цитуючи Вінстона Черчилля, зазначає, що Росія – це оповита таємницею загадка, містерія. І далі Гріффін наводить найкраще підтвердження справедливості такої тези, що вік Путіна «...не заважає йому насолоджуватися екстремальними, несподіваними і, сказати би, дивовижними видами діяльності у його житті». На завершення Гріффін підкреслює: «Цей чоловік дійсно є містерією». Зі сказаного висновується тотожність: Росія є містерією, Путін є містерією, відтак Путін – це загадкова Росія.

Вище згадувалося, що інформаційний простір Росії (в т. ч. й кіберпростір) є практично повністю контрольованим. Тому те, що потрапляє до західних ЗМІ, продукт, який є безумовно санкціонованим Росією. Понад те, він значною мірою і нав'язується для споживання поза межами РФ. Адже, як слідом за Віктором Пюго зауважив Серж Московічі: «Змусити натовп розглядати вас – означає здійснити акт влади» [19, с. 136]. У світлі цього коментарі Гріффін до її журнальної фотосерії звучать як абсолютно суголосні бажаному самозображенню лідера РФ.

У сукупності фотофрагменти із зображенням Путіна, представлені у зазначеній фотогалереї, підтверджують образ президента Росії, який

формується самою російською владою для росіян і неросіян. У цілому вони працюють на ту ж ідею, яка представлена у пісні «Владімір Путін – молодець!». Фотосвітлини складаються в образ супермена Путіна, який долає будь-які перепони та приборкує природні стихії, до нього прихильні. Його можна побачити всюди: він керує човном, спускається під воду в батискафі, здіймається у небо. Він – людяний батько нації, «рука, що дає», він годує і безпомічних звірят, і хворих дітей. Він не цурається і духовно-мистецької сфери – публіка може бачити, як він танцює, грає на фортепіано, молиться у церкві. Оскільки Путін може все, то не дивно, що він постає перед глядачем в образі пілота, моряка, військового. Але особливою яскравістю вирізняється фотопасаж, де колишній офіцер спецслужб з'являється в іпостасі стоматолога. І хоча цей сюжет може здатися на перший погляд досить неочікуваним, з точки зору пропагандистської надзадачі часів інформаційної війни це виправдано і доречно – у цьому образі нинішній російський президент уподібнюється до безпрограшного, з точки зору популярності в Росії і на Заході образу Петра I (Великого). Останній, як відомо, крім того, що побудував рідне місто Путіна Петербург, серед іншого ще й лікував зуби у своїх підданих. Так створюється стимул для порівняння, ототожнення, відтак встановлюється бажаний асоціативний зв'язок між бразами Петра I та Путіна.

Отже, перед аудиторією постає винятковий за своєю багатогранністю та інтенсивністю позитивного забарвлення образ бездоганного президента-батька, для якого немає нічого неможливого. Це – лейтмотив пісні у виконанні дитячого хору, якою супроводжується мультфільм із недвозначною назвою «Путін може все, що завгодно!» [20]⁸. Символічно, що вона є римейком пісні «Тато може все, що завгодно!», де слово «тато» замінено на «Путін». У тексті йдеться, зокрема, про сплату за спожитий газ добросовісними платниками та його відключення для тих, хто не платить, тобто змальовується картина взаємовідносин у світі дорослих, де в ролі батька постає Путін (адже недаремно замість слова «тато» в оригіналі пісні у римейку вживається слово «Путін», а росіянам (можливо, й українцям як нещодавнім компатріотам, а в традиційному російсько-радянському наративі «майже росіянам») відведена роль дітей (саме дитячими голосами виконується пісня).

⁷ Кількість публікацій на тему Путіна сягнула таких масштабів, що у самих же західних ЗМІ деякі аспекти такого стану речей стали оцінюватися як «одержимість Путіним» (див.: [17]).

⁸ Див. також *виноску* 6.

Ця ж патерналістська модель нав'язується російському суспільству через аналогії конструкторії, як-от у промові російського патріарха Кирила: «Пам'ятник князю Володимиру — це символ єдності всіх народів, батьком яких він є, а це народи історичної Русі, які нині проживають у межах багатьох держав. <...> Пам'ятник батьку може бути всюди, де живуть його діти. <...> У цьому немає ніякого протиріччя, але погано, якщо діти забувають, що у них один батько» [21].

Важливо підкреслити це нав'язування ідеї «одного батька» в межах патерналістської схеми, оскільки саме в умовах культу особи це не тільки очікуване, але фактично прескрибоване явище. Завдяки цьому образи Путіна і «тата» зливаються в один образ Путіна-батька, який невідворотно постає римейком образу «батька народів» Йосипа Сталіна. Завершальний рядок пісні «І ніхто таким, як Путін, не може бути!» покликаний остаточно сформулювати в аудиторії бачення Путіна як надлюдини та вивести його в суперпозицію незрівнянного батька-кумира.

Величність образу Путіна є такою не тільки для росіян — його масштабність очевидна й у зіставленні зі світовою спільнотою та її лідерами. Наприклад, 20.12.2018 р. на Щорічній великій прес-конференції, говорячи про наміри Росії розбудувати свою безпеку, Путін закликає Захід «не пищати», коли він (Росія) вживатиме «якісь кроки» (тобто кроки малозначущі, не варті особливих зусиль для нього (Росії), але настільки грізні для потенційних ворогів Росії, що їхня очікувана реакція може бути визначеною тільки дієсловом «пищати»): «Звичайно, треба буде забезпечити свою безпеку якимись кроками. Хай тоді не *пищать* (курсив наш. — А. Б.) з приводу того, що ми добиваємося якихось переваг» [22]. У наступному реченні поряд із росіянами Путін повчає й західну аудиторію, розтлумачуючи значеннєву різницю між поняттями «перевага», «баланс», «безпека», чого самостійно ця аудиторія вочевидь досягнути не спроможна: «Ми не *переваг* добиваємося, а *баланс* зберігаємо і забезпечуємо свою *безпеку* (курсив наш. — А. Б.)» [22]. У підсумку Путін постає «великим» у віковому сенсі — він той, хто є ментором для «менших», не таких інтелектуально потужних співкомунікантів, а також той, хто є «великим» у сенсі свого власного фізичного масштабу. Для нього голос уявного «іншого» звучить як *писк* — звук, властивий комахам або зовсім маленьким чи слабким істотам. Такою вимальовується пропорція, у якій Путін бачить себе та решту світу.

Відомо, що тоталітарна комунікація характеризується високим рівнем виявлення мімезису, коли маси копіюють особливості поведінки, уподобань, мовлення (аж до акцентологічних характеристик та повторення помилок) лідера групи. Так комунікативна поведінка мас уніфікується і перетворюється на копію, зліпок поведінки того, хто її очолює. Відомо, що в епоху Сталіна такими ознаками були грузинський акцент, фрази генсека-генералісімуса та напіввійськовий френч. В епоху Горбачова у частини членів політбюро стали проявлятися такі ненормативні риси мовлення, як-от: білабіальна (українська) вимова звука [в], ненормативне, але таке саме, що й у генсека, наголошення [мышление] тощо.

Прийшовши до влади, Путін продемонстрував, з одного боку, мовлення грамотне, плинне, фонетично досконале, а з іншого — таке, яке включало і просторіччя, і сленг, і арго, і навіть слабо евфемізовані обсценні елементи⁹.

Подібного мовлення жодна допутінська влада — радянського чи раннього пострадянського періоду — не презентувала публіці. Пояснень цьому є декілька. Особи, які були біля керма СРСР чи РСФСР до Путіна, незважаючи на всю специфіку свого правління, послуговувалися якщо і не тотожною системою ціннісних координат, що прескрибувалася решті населення країни, то в усякому разі декларативно на неї орієнтувалися. Тому радянський і дорадянський керівний ешелон РФ дотримувався нормативності у публічному мовленні. Влада, асоційована з Путіним, має зовсім іншу природу, характеризується більшою мірою цинізму та значно більшим кутом відхилення «декларованого» від «дійсного». Тому сьогоднішній президент РФ вдається до використання непристойних жартів чи обсценізмів (у т. ч. евфемізованих) у публічному мовленні. У своїй вербальній поведінці президент виходить за межі узвичаєних у публічній комунікації джерел впливу на аудиторію, додаючи до свого арсеналу ті заборонені культурними табу комунікативні засоби, які інші учасники публічної взаємодії не застосовують, дотримуючись суспільної культурної конвенції у цій сфері¹⁰.

⁹ Одним із багатьох прикладів використання субституту брутального вислову «хрен его знает» Путін продемонстрував під час своєї останньої Великої прес-конференції: «Ну, із Світового океану стрільнув підводний човен балістичною ракетою, та, хрін його знає, вона у ядерному чи неядерному (виконанні. — А. Б.), спробуй-но розберись» [22].

¹⁰ Варто зазначити, що поточний російський істеблшмент, не відхиляючись від традицій «класичного культу особи», наслідує свого лідера в публічних виявах вербальної агресії. Приклада-

Така мовна поведінка президента РФ є виявом звичайної вербальної агресії, яка має на меті продемонструвати, що комунікант Путін є «сильним лідером», а одночасно відіграє функцію залякування «чужих» і консолідації «своїх» проти ймовірних «поганих чужих». Можна говорити також і про подвоєння ефекту впливу. Руйнування культурних табу, культурного порядку в процесі публічної комунікації (що саме по собі є сильним засобом впливу на аудиторію) підсилюється ще й тим, що воно здійснюється особою, покликаною за своєю соціальною функцією захищати, а не порушувати чинний порядок речей. Такий рольовий дисонанс, звичайно, потенціє вплив на слухачів, надає йому контрастності, а, значить, поглиблює його.

Тим яскравішим виглядає включення образу очільника РФ у контексти, насичені аристократично-монархічними алюзіями. Тут прізвище «Путін» з'являється в оточенні прізвищ не тільки російського дворянства: Толстой, Шувалов, Нарішкін та ін., а й російських монархів також. Наприклад, у звіті про Установчі збори Російського історичного товариства 2012 р. зазначається, що, «враховуючи історичні традиції, відповідно до яких Почесним головою Імператорського російського історичного товариства були *перші особи* (курсив наш. – А. Б.) держави – Олександр III та Микола II, Сергій Нарішкін за пропозицією державного секретаря Республіки Татарстан Мінтімера Шаймієва звернувся до Президента Російської Федерації В. В. Путіна з проханням очолити Піклувальну Раду Російського історичного товариства» [23].

Таким чином, Путіна включено в один ряд із російськими імператорами. Ця діаметрально інша (відносно розглянутих вище) культурна ніша також стає джерелом постачання рис для образу президента РФ з її характерними обертонами. Врешті амплітуда вербально-семіотичної практики Путіна охоплює всі можливі комунікативні реєстри і коливається від обсценних явищ до елементів, пов'язаних з аристократично-сакральним буттям (адже імпера-

тори – помазаники Божі¹¹), явно корелюючи з амплітудою його паравербальної поведінки, що коливається від опускання на дно морське до ширяння у небі на чолі журавлиної зграї.

Порівнюючи комунікативну поведінку російського «диктатора XXI століття» з поведінкою його попередника у XX ст. – класичного диктатора Сталіна, можна відкрити й іншу новацію. Як зазначалося, комунікативна практика самого Путіна і структура його образу (це легко бачити з того, що доносять до ширшої аудиторії ЗМІ), виявляється у безмежній кількості різноманітних іпостасей, у т. ч. й протилежних. На зміну традиційному формату взаємодії «диктатор – маса», у якій остання є блідим відбитком образу диктатора (коли маси «імітують свого лідера, носять його ім'я і повторюють його жести»¹²), приходять інші формати. І в межах цього іншого формату Путін не очікує, щоб його стали наслідувати – зовсім навпаки. Він сам розчиняється в масі, «входить в образ кожної соціальної чи вікової групи, тим самим стаючи для неї “своїм”» (цілком у дусі технік секретних служб, коли агент набирає всіх характеристик оточення, зливаючись із ним). За цих обставин практично кожен росіянин може відшукати в ньому «свої» риси, тобто підґрунтя для ідентифікації. Сучасна російська модель взаємодії лідера і маси бачиться як доповнена ще й оберненою версією до традиційної, в якій маса наслідувала диктатора, а не диктатор перетворювався потроху на кожного з маси. Так, виступаючи на мітингу після виборів на пост президента після 2012 р., він прямо заявляє своїм виборцям, що це не вони – команда, яку він очолює, а, навпаки, президент і його оточення – це команда народу: «Ми – ваша команда! <...> Я – член вашої команди!»¹³.

ми можуть бути вживання елементів низького просторіччя та обсценного репертуару на офіційному рівні міністром іноземних справ Сергієм Лавровим (див.: Прес-конференція з міністром іноземних справ Саудівської Аравії Аделем аль-Джубейром. 2015. 11 серп. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WdnEx13C904>), а також директором департаменту інформації і преси МЗС РФ Марією Захаровою (див.: Вы кого пугать-то собрались?! Пугалка не выросла еще! Захарова ВРЕ-ЗАЛА англосаксам! Браво, Маша! 2018. 14 берез. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vHDD31NEpGY> (дата звернення: 10.04.2019)).

¹¹ Справедливо буде додати ще одну деталь – Путін може не тільки дорівнюватися до сакралізованих образів імператорів, але також і бути попереду Святійшого Патріарха у просторі тексту, тобто бути святішим від святішого, як-от у фрагменті: «Президент Росії Володимир Володимирович Путін і Святійший Патріарх Кирило взяли участь у відкритті пам'ятника на місці загибелі великого князя Сергія Олександровича у Кремлі» (див.: [24]).

¹² Цілком у цьому дусі, яскраво описаному Московічі [19, с. 103] розгортаються події у сучасній РФ. Низку ілюстрацій міметичної поведінки поточного істеблішменту РФ, що наведені в цій статті раніше, можна продовжити. Так, Марія Захарова, відтворюючи рольову екстравагантність Путіна у публічній сфері, стала на відкритті 39-го Московського міжнародного кінофестивалю не тільки як директорка департаменту інформації та зв'язків з громадськістю МЗС РФ, але також як авторка слів та композиторка пісні «Верните память!», якою цей фестиваль урочисто відкрився (див.: [25]).

¹³ Див.: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IFCQg5Gk3A> (дата звернення: 10.04.2019).

Втім, якщо говорити про інтелектуальну сферу, тут Путін дотримується старих технік і виступає послідовним носієм практик Сталіна, який «знався» на багатьох галузях науки – від військових до мовознавчих дисциплін. У цьому випадку подібно до Сталіна, що свого часу «постав як Ленін *redivivus* (латин. воскреслий)» [19 с. 145], Путін постає як Сталін *redivivus*. У цьому контексті логічними виглядають регулярні промови Путіна на засіданнях Російського географічного товариства, Російського історичного товариства, Російського військово-історичного товариства, Товариства любителів російської словесності. У них він навчає істориків, як саме належить писати історію Росії, України, Криму, світу, географів – навчає географії й розумінню цієї галузі як основи російського патріотизму та запобіжника зазіхань зовнішніх недоброзичливців тощо.

Коментуючи прийняття християнства Володимиром Великим, Путін виявляє таку обізнаність із мотивами князя прийняти християнство саме в Херсонесі, що в аудиторії закономірно складається враження, наче Путін – це реінкарнований Володимир Великий (Володимир *redivivus*).

Відкриття пам'ятника князю Володимирі у Москві перетворюється на акт поглибленого нав'язування патерналістської моделі, центром якої є Володимир (і вже байдуже, який саме – Володимир Великий чи Володимир Путін. Адже у парадигмі міфологізованої суспільної свідомості реінкарнація (воскресіння) постає не як уявна сутність, а як частина актуальної політичної доктрини, і ці два образи в контексті творення культу мають зливатися в один. Сьогоднішній президент Росії абсорбує весь семіотичний потенціал своїх попередників – батьків нації, але передусім – київського князя Володимира Великого).

На посилення такого суспільного ефекту працює і повідомлення про цю подію на сторінці офіційного сайту президента РФ. Текстовій частині інформації передують фото, на якому Путін зображений у спосіб, де видно тільки його погруддя на фоні постаменту пам'ятника (власне фігури князя Володимира глядач не бачить, а бачить тільки поділ його одягу та частину чобота), на якому можна прочитати написане золотом «Князь Владимир». Композиція фотосвітлина побудована так, що після слів «Князь Владимир» на одному рівні із цим написом (буквально як його частина) розміщується зображення голови (обличчя) президента Путіна,

який теж є Володимиром¹⁴. Так замикається коло уособлення та семіотичного привласнення владного потенціалу Володимира Великого, стирається межа між князем Володимиром і Володимиром Путіним.

Процес вербального насадження патерналістської моделі особливо опукло проступає у текстах офіційних мовців на цій церемонії – самого Путіна та патріарха Кирила [26; 21]¹⁵. Промова останнього, наприклад, містить таку розлогу аналогічну конструкцію: «Пам'ятник князю Володимирі – це символ єдності всіх народів, *батьком* яких він є, а це народи історичної Русі, що нині проживають у межах багатьох держав. <...> Пам'ятник *батьку* може бути всюди, де живуть його діти. <...> У цьому немає ніякого протиріччя, але погано, якщо діти забувають, що у них один батько» [21]. Як бачимо, тут розміщено кілька важливих для формування культу настанов. По-перше, Володимир – це особа, яка відіграє роль батька. По-друге, Володимир-батько є таким не тільки для росіян, а й для всіх інших народів «історичної Русі» (тобто українців та білорусів), а, значить, його влада має більш універсальний характер і простягається поза кордони сучасної Росії. Ці кордони фактично постають як надлишкові – адже авторитет батька їх легко долає. По-третє, поведінка інших народів «історичної Русі» (України та Білорусі) оцінюється як «погана», тому що вони забули, що батько в них один, відтак їх, як і будь-яких інших дітей, за погану поведінку може бути покарано (тому анексія Криму такою перестає бути і, навпаки, набуває якості закономірного, очікуваного і справедливого вчинка батька).

¹⁴ Для спостережачів, обізнаних з античною міфологією, композиція цієї картини містить також явні алузії з міфічною сценою народження Афіни Паллади з голови бога богів Зевса. Зведення пам'ятника князю Володимирі – це дітище, «народжене» з голови Володимира Путіна, а отже, останній виявляється причетним і до семіотичної ніші господаря античного божественного пантеону – Зевса. У свою чергу, Зевс уподібнюється до Володимира Великого і своєю буттєвою траєкторією. За словами ще однієї промови на відкритті пам'ятника – Наталії Солженіциної – князь Володимир (так само, як за міфом це зробив Зевс) у якийсь момент «озирнувся на своє життя, засудив у ньому те, що було несправедливим і темним, узяв із собою все добре, чим був наділений, і рішуче повернувся до світла» [26]. Це ж саме зображення Путіна примітне ще одним – на ньому саме обличчя президента РФ окреслене колом, яке, хоча і є частиною технічного забезпечення роботи сайту і визначає інтерактивну зону вмикання відеоряду, проте невідворотно асоціюється з німбом святих. Отже, у межах культурного канону сучасної Росії символ, який за християнською традицією застосовується на позначення святості зображуваного персонажа, неспротирично поєднується з образом президента РФ. Зрештою, і християнські, і дохристиянські алузії у межах цієї комунікативної ситуації пов'язуються з однією особою, довкола якої вибудовується культ.

¹⁵ Йдеться про висвітлення цієї події у текстах офіційних сайтів президента РФ та РПЦ (див.: [26; 21]).

Ці настанови потенціюють, освячують сказане самим Путіним, на початку та наприкінці промови якого пригадується свято «День народної єдності», а між цими пригадуваннями зазначається, що «князь Володимир назавжди увійшов в історію як збирач і захисник руських земель, як далекоглядний політик, який будував основи сильної, єдиної, централізованої держави, яка об'єднала в результаті в одну величезну *сім'ю* (курсив наш. — А. Б.) рівні між собою народи, мови, культури та релігії» [26], а також про те, що хрещення Русі стало «спільним духовним джерелом для народів Росії, Білорусії, України» [26]. У такому контексті назва свята «День народної єдності» читається амбівалентно і як єдність народів Росії, і як єдність народів України, Білорусії, Росії у *сім'ї*, створеній Володимиром, і, самозрозуміло, із центром у Москві: «Символічно, що воно (відкриття пам'ятника. — А. Б.) проходить у День народної єдності саме тут, у центрі столиці, біля стін древнього Кремля, у самому серці Росії» [26]. Пропоноване російськими ЗМІ тлумачення: «День народної єдності — це день перемоги над внутрішньою ворожнечою і чварами» [27] нікого не повинно вводити в оману, оскільки практика російської держави і сьогодні, і ретроспективно показує, що межа між «внутрішнім» та «зовнішнім» для керівників РФ за потреби легко зникає (наприклад, як у випадку з анексією Криму), а те, що було «зовнішнім», включається до «великої *сім'ї*», а далі «включене зовнішнє» позбавляється імені — за півроку анексії Кримська АР перестала існувати, перетворившись на частину Південного федерального округу Росії. Далі нещодавньому «зовнішньому» не залишається нічого іншого, як тільки бути щасливим у «великій *сім'ї*», з якої виходу немає — адже немає навіть назви того «зовнішнього», що було приєднане як таке, а, значить, і підстави для виходу назовні виявляються стертими також.

Беручи до уваги спостереження Московічі про те, що «історія політичних режимів по суті представляє собою всього лише повільні зміни влади батьківського типу», а за будь-якими упорядкуваннями соціального життя через створення державних механізмів все одно виявляються лише «певні різновиди примітивної влади голови *сім'ї*, зразкового та ідеального» [19, с. 16], дозволяє припуститися думки про те, що просування патерналізму, ідеї «одного батька» біля керма як суспільної домінанти — це традиційна основа, на якій також без якихось новацій вибудовується культ особи Путіна.

Досліджуючи етіологію культу особи у ХХ ст. (Муссоліні, Сталін, Гітлер), Московічі у своїй книзі «Вік натовпів» говорить про те, що Гітлер настільки методично, старанно наслідував Ле Бона, що його «Майн Кампф» у цілому може сприйматися як «дешеве копіювання Ле Бона» [19, с. 26], а специфічно ідеї пропаганди, висунуті у цій книжці, взяті Гітлером із «Психології натовпу» Ле Бона та «“Групового Я” МакДаугола» [19, с. 27].

Треба сказати, що спостереження за сучасним режимом Путіна мимохіть формують переконання в тому, що роботи самого Московічі не пройшли повз увагу «колективного Путіна» (зокрема, опублікована 1981 р. книжка «Вік натовпів») і читаються за нинішніх обставин практично як сценарій, за яким формується та підтримується культ особи Путіна сьогодні. Це проявляється у структурі образу, механізмах його впровадження у суспільну свідомість (навіювання, міфологізація, нехтування логічними розривами у постулатах), використанні найдрібніших (аж до лібідозних) реакцій як важелів формування прив'язаності маси до лідера тощо. І навіть «занурення» образу вождя Путіна у хаос найрізноманітніших соціокультурних контекстів у дусі постмодерну не залишають місця сумнівам щодо наміреності й цілеспрямованості цих дій. По суті вони є планомірною реалізацією сценарію вибудовування культу вождя Росії, яка «завжди тяжіла до тоталітарно-деспотичних форм правління» [28, с. 262].

Суттєва роль у цьому сценарії відводиться творенню кумира через ім'я. Так, Владислав Сурков¹⁶ у своїй статті «Довга держава Путіна» [29] говорить про те, що «російській (в оригіналі — *русской*. — А. Б.) історії відомі, таким чином, чотири основні моделі держави, які умовно можуть бути названі іменами їхніх творців: держава Івана Третього (Велике князівство/Царство Московське і всієї Русі, XV—XVII століття), держава Петра Великого (Російська імперія XVIII—XIX століття); держава Леніна (Радянський Союз, XX століття); держава Путіна (Російська Федерація, XXI століття). <...> отже, і через багато років Росія все ще буде державою Путіна, подібно до того, як сучасна Франція до

¹⁶ Можливо, газетною публікацією В. Суркова можна було б легковажити в контексті досліджуваної тематики як непоказовою для аналізу політичних процесів Росії. Проте, якщо взяти до уваги наближеність Суркова до президента РФ як його помічника, усталеність використання непрямих способів впливу на суспільство, а також те, що «Независимая газета» послужила трибуною виголошення передвиборчої програми самого Путіна у 2012 р., то видається доцільним уважніше дослідити цей допис і в змістовому, і в стилістичному аспектах.

сих пір називає себе П'ятою республікою де Голля, Турція (при тому, що при владі там зараз антикемалісти), як і раніше, спирається на ідеологію “Шести стріл” Ататюрка, а Сполучені Штати і донині звертаються до образів і цінностей напівлегендарних “батьків-засновників”» [29].

Як бачимо, через синонімію та аналогію, через простий перелік імен в одному ряду утворюється тканина культу. Вище було розглянуто прирівнювання Путіна до російських імператорів ХІХ–ХХ ст. Тепер його ім'я включається в один ряд із визначними історичними особистостями не тільки російської історії, але також історії світової (примітно, що до переліків сучасних світових лідерів Путін не включається). Зрештою з'являється й нове ім'я Росії: «*Російська Федерація ХХІ століття*» стає «*державою Путіна*», тобто його творінням, дітищем, його похідною, його функцією. У світлі таких пропонувань публіці російською владою настанов, якби Путін прямо заявив слідом за абсолютним монархом Франції Людовіком ХІV «Держава – це я!», то це не дисонувало би з ідеологічними обґрунтуваннями поточного режиму РФ.

Не менш важливим фактором і складником вибудовування культу є *віра*, «*вертикаль довіри*», як її називає Сурков у цитованій вище статті. За його твердженням російське «...суспільство довіряє тільки першій особі. Чи справа тут у гордості ніколи ніким не упокореного народу, чи у бажанні зробити більш прямим шлях правди <...>, але це факт, і факт не новий. Нове те, що держава цей факт не ігнорує, враховує і з нього виходить у своїх починаннях». Тобто, заміна інституціональних структур владою однієї особи кваліфікується і впроваджується у суспільну свідомість не як узурпація влади, а якраз як виконання волі вільнолюбного російського народу, який, за твердженням Суркова, здавна прагнув звести владні інститути до однієї особи, але тільки нинішній режим (тобто сам Путін) виявив здатність сприйняти такі прагнення як керівництво до дії і заходився сам та змусив чиновництво ретельно втілювати їх у життя.

Крім того, Сурков, застерігаючи читача від «спрошеного бачення» суспільної взаємодії в сучасній Росії, закликає не зводити цю взаємодію до «віри в доброго царя». Але не тому, що *Путін не є царем*, а тому, що «*глибинний народ зовсім не наївний і навряд чи вважає доброзичливість царським достоїнством* (курсив наш. – А. Б.)» [29]. Тобто не постає питання про наявність царя чи правомірність цієї наявності,

а постає питання про те, *який він або яким він має бути*, цей цар. Так створюється аксіологічна засада природності ситуації, вводиться у межі норми для російського суспільства мати на чолі держави царя у ХХІ ст.; його наявність формулюється в тексті як даність, як факт, як тема, а не рема повідомлення. Водночас публіці пропонується і спокусливий зразок перцепції такої ситуації, а саме – модель, відповідно до якої (для тих, хто хоче уподібнитися генію людства Альберту Ейнштейну згідно із текстом статті) належить припасувати оцінку Бога мислителем до оцінки громадянами «правильного правителя» (тобто царя) Путіна: «Изошрен, но не злонамерен». Отже, локуси образів «*правильного правителя*», *царя*, *бога* і *Путіна* у семантичному просторі збігаються. Відтак розуміння правильності облаштування соціального буття за алгоритмом абсолютного єдиноначалля, не затьмареного інститутами держави чи громадянського суспільства, що базується суто на прямій взаємодії «*правильний правитель – народ*», якого правитель «*слухає та чує*», а той, у свою чергу, йому «*просто вірить*»¹⁷, постулюється як безсумнівно привабливе, навіть бажане для кожного громадянина Росії.

Сама техніка вибудовування «вертикалі довіри» як засадничого елементу культу особи в сучасній Росії також бачиться ремінісценцією тексту Московічі 1981 р. Примітно, що у своїх міркуваннях він спирається на думку Антоніо Грамші (помер 1937 р.) про те, що «важлива частина сучасного “Государя” має бути присвячена питанню морального чи інтелектуального перетворення, тобто релігійному чи світоглядному» [19 с. 136]. Отже, і ці здавна відомі положення дослідників авторитарних режимів цілеспрямовано й послідовно втілюються Путіним сьогодні¹⁸. Хіба з тією особливістю, що він не розді-

¹⁷ Примітно, що навіть за обставин жорстокого самодержав'я імператора Олександра ІІ (що призвело до загибелі монарха в результаті терористичного акту І. Гриневського), російський поет і царський дипломат Федір Тютчев, написавши в 1866 р. свій програмний для Росії вірш «Умом Россию не понять...», визначив «віру» як єдино можливий модус ставлення до «незбагненої Росії» («Умом Россию не понять, / Аршином общим не измерить: / У ней особенная стать / – в Россию можно только верить») (див.: URL: <https://ilibrary.ru/text/1276/index.html> (дата звернення: 10.04.2019)). У нинішньому політичному дискурсі, за словами Суркова, представника найближчого оточення сучасного правителя Росії, як об'єкт, достойний беззастережної «віри», виринає не колективна «Росія», а одноосібний Путін.

¹⁸ Звертає на себе увагу той факт, що як світоглядно-твірний текст вони були оприлюднені у нетиповому для програмного політичного документа газетному форматі напередодні виборів президента 2012 р. [30]. Це бачиться як ще одне підтвердження цілеспрямованого застосування найактуальнішої культурної динаміки, на поточний момент – постмодерністичної, як інструменту впливу через тотальне привласнення суспільно

ляє парадигми на релігійні чи секулярні, а витворює історичну утопію Росії та світу як бриколаж секулярних міфів та релігійних мотивів, яким належить конституювати і релігійні, і нерелігійні вірування сучасних росіян як цілісне підґрунтя лояльності останніх до поточного режиму на чолі з однією особою.

За Путіним, Росія є «історичною державою». Впровадження цього терміна передбачалося зняти протиріччя між хронологічною «молодістю» Московської держави та її претензіями на позицію «старшого», якого за природним правом усі інші (народи, країни) мають слухатися. Путін пояснює аудиторії, що: «Історична Росія – не етнічна держава і не американський “плавильний котел”. <...> Росія виникла і віками розвивалася як багатонаціональна держава. Держава, в якій постійно точився процес взаємного звикання, взаємного проникнення, змішування народів на сімейному, на дружньому, на службовому рівнях. Сотень етносів, які живуть на своїй землі разом і поруч із росіянами. Освоєння велетенських територій, яке наповнювало всю Росію, було *спільною справою багатьох народів* (курсив наш. – А. Б.)» [30].

Звичайно, публічне іменування терміном «*спільна справа багатьох народів*» процесів імперського поглинання слабших народів сильнішим уможливило тільки значний ступінь міфологізованості суспільної свідомості. І справа не тільки в подальшій культивуванні міфів російсько-радянської істріографії, але й у новітніх творах відповідного спрямування. Наприклад, таких, як книга М. Ф. Антонова «От лжекапитализма к тоталитаризму! Мир в XXI веке и судьбы России» [31], де обґрунтовується й рекламується тоталітаризм як бажаний і єдино можливий спосіб суспільного буття у XXI ст. Таким чином, оформлюючи «вертикаль довіри» для подальшого вибудовування культу особи, декларації Путіна-кандидата на пост президента РФ не звучать самотнім голосом у пустелі, а начебто резонують із «голосом народу», зливаються з ним¹⁹. Щоправда, з перспективи 2019 р. та четвертого терміну перебування Путіна біля керма РФ, вони також резонують і з

впливових парадигм для досягнення політичних цілей, що продовжує список «нетипових» культурних каналів, про які йшлося вище, – поєднання політичних настанов із роком, репом тощо.

¹⁹ Очевидно, що і книжка Антонова (2008), і стаття Суркова (2019) – це камертони, інструмент верифікації прищеплених суспільству ідей про «правильність» буття Росії в умовах культу особи. Ті ж настанови резонують і в тексті довіреної особи президента РФ репера Тімати: «...он крутой супергерой. <...> Идём плавно, он главный, значит, будет все по плану. Ты знаешь, кто твой флагман» (див. *посилання б*).

державною ідеологією чучхе, яка від 50-х років ХХ ст. і дотепер обслуговує один із найяскравіших спадкових культів особи сучасності – північно-корейський [32; 33; 34].

У декларованій Путіним утопії читач не подибує послідовно викладеного нарративу щодо «виникнення» «історичної держави Росії» або зрозумілого пояснення, коли і як «розвивалася як багатонаціональна держава» «історична Росія». Автор утопії просто виступає як продовжувач ідей автора «Слова про закон і благодать» і визначає цей твір як одну з найбільш ранніх «русских» філософсько-релігійних праць [30]²⁰, що, на його думку, автоматично забезпечує їхню належність до одного народу – «русского». Ім'я автора цитованого давньоруського тексту – митрополита *київського* Іларіона – Путін не включає в текст, аби спростити сприйняття власного аргументу найширшими колами виборців Росії.

Для забезпечення довіри з боку «не-русских» народів Путін підкреслює неприйнятність самої теорії «обраного народу», вказуючи, що в одній із найбільш ранніх «русских» філософсько-релігійних праць «Слово про закон і благодать» відкидається сама теорія «“обраного народу” та проповідується ідея *рівності перед Богом* (курсив наш. – А. Б.)» [30]. А трохи нижче в тому самому тексті Путін проголошує *особливість російського народу*, зазначаючи, що стрижень, «скріплювальна тканина цієї унікальної цивілізації» (читай – «історичної Росії») – «русский народ, русская культура» [30]. І далі йдеться про те, що «російський народ є *державотворчим* – за фактом існування Росії», а велика місія «русских» – «об'єднувати, скріплювати цивілізацію. Мовою, культурою, “всесвітньою чуйністю”, за визначенням Федора Достоєвського, скріплювати “русских армян, русских азербайджанцев, русских немцев, русских татар” (курсив та лапки наші. – А. Б.)». Така цивілізаційна ідентичність, переконаний Путін, заснована на збереженні «русской» домінанти, носієм якої виступають не тільки етнічні «русские», а й «усі носії такої ідентичності, незалежно від національності» [30].

У 2000 р. Путін у книжці «Від першої особи. Розмови з Путіним» оцінював свої завдання у президентському майбутті так: «Думав, ну попрацюю рік, і то добре. Якщо *поможу врятува-*

²⁰ Про те, що автор «Слова про закон і благодать» був митрополитом київським Іларіоном, Путін не згадує, як і про те, що цей твір був написаний приблизно 1038 р. [35], коли про існування Москви як державної одиниці не йшлося в принципі.

ти Росію від розвалу (курсив наш. – А. Б.), то цим можна буде пишатися» [12]. А майже двадцятьма роками пізніше, на четвертому терміні президентства Путіна, Сурков, говорячи про діяльність президента, констатує: «Неймовірний, протиприродний і контрїсторичний *розвал Росії* був, хай і запізнило, але твердо зупинений. Після *падіння з рівня СРСР до рівня РФ* Росія руйнуватися перестала, почала відновлюватися і вернулася до свого *природного і єдино можливого стану великої*, такої, що *збільшується і збирає землі, спільноти народів* (курсив наш. – А. Б.)» [29]. Зіставлення цих цитат дозволяє припуститися думки про те, що жоден інший модус існування РФ, крім імперського, не бачиться в Росії як можливий, а тим більше – бажаний. Тому культ особи Путіна можна з тим самим успіхом трактувати як культ особи «колективного Путіна». Інакше кажучи, він – плановий продукт «ідеології» радянсько-російської еліти, для якої модус управління державою через механізми культу особи є набагато прийнятнішим, аніж навіть тонко збалансований набір противаг і стримувань, пропонований демократичними моделями управління суспільством. Росія виявилася неготовою не тільки до суб'єктності колишніх радянських республік, а й до власної суб'єктності як демократичної держави також.

ВИСНОВКИ

Розглянуті явища дозволяють зробити висновок про те, що поточний політичний режим РФ можна обґрунтовано визначати як культ особи Володимира Путіна, що є суголосним думці багатьох дослідників політичного режиму сучасної Росії.

Погоджуючись із типологічною класифікацією феномену, який розглядався, попри все маємо підкреслити його принципову особливість серед йому подібних. Здійснений аналіз доводить: відмінною рисою культу особи Путіна є те, що структура цього явища бачиться як доповнена ще одним складником – моделлю, дзеркально оберненою до структури прийнятої моделі. Тобто мімезис у напрямку наслідування образу лідера з боку маси в культурі особи сучасної РФ не відмінюється, але супроводжується набагато інтенсивнішим проникненням образу самого Путіна в усі соціальні сфери, байдуже, реальні чи віртуальні, вербальні чи візуальні. Формування власне образу культу особи відбувається за схемою накладання, суміщення образів батька, Бога, царя і Путіна. Відтак прак-

тично всі можливі вікові чи соціальні іпостасі опановані сучасним лідером РФ.

Використовується весь арсенал лінгво-семіотичного впливу, включно з аутсорсингом. Формування культу здійснюється через цілеспрямоване технологічне (зовсім не спонтанне) і синхронне використання будь-яких культурних форм і жанрів аж до найекстравагантніших, що в цілому можна визначити як технологічно досконале маніпулювання процесами культурної гібридизації, визначеної актуальною ситуацією постмодерну.

Водночас поточна організація політичного життя Росії у режимі єдиноначалля свідчить про те, що керівництво РФ, за зразком Гітлера чи Муссоліні, послуговується теоретичними дослідженнями з динаміки тоталітаризму не для запобігання таким проявам авторитаризму, як культ особи, а, навпаки, для використання їх як сценаріїв реальної організації буття сучасного соціуму.

Зрештою, як наслідок висвітлених процесів проявляється ще одна важлива особливість сьогоднішнього культу особи Путіна – відкрите нехтування (навіть на рівні публічних декларацій) дотриманням визнаних у сучасному світі як бажаних в ідеалі принципів облаштування суспільного буття, як-от: розвиток громадянського суспільства, верховенство права тощо. Натомість як оптимальна соціальна модель для російського суспільства декларується така, що у внутрішньодержавному вимірі є «поліцейською державою» [29]²¹, а в зовнішньополітичному – така, що має розширяться за рахунок «збирання земель» сусідніх держав [29]. Тобто агресія, експансія та територіальні претензії до інших держав оголошуються як деяка історична детермінанта, мета і спосіб існування сучасної Росії.

Втілена у викладених підходах державна доктрина покликана мобілізувати російське суспільство та полегшити сприйняття ним культу особи Путіна не тільки як іманентного явища Росії XXI ст., але також і як запорука її благополучного існування у прийдешні часи.

²¹ У цитованій статті Суркова прямо вказується на те, що «висока внутрішня напруга, пов'язана з утриманням величезних неоднорідних просторів, і постійне перебування в гущі геополітичної боротьби роблять військово-поліцейські функції держави *найважливішими і вирішальними* (курсив наш. – А. Б.)» [29].

Список використаних джерел

1. Світова гібридна війна. Український фронт / за ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
2. Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
3. Винтер Д. Опричнина. От Ивана Грозного до Путина. М.: Яуза, 2015. URL: <https://mybook.ru/author/dmitrij-vinter/oprichnina-ot-ivana-groznogo-do-putina/> (дата звернення: 10.04.2019).
4. Терехов Д. Ю. Ху из мистер Путин?: будни информационной войны. СПб: Издательская группа «Весь», 2014. 90 с.
5. Wood, T. (2018). *Russia without Putin: money, power and the myths of the new Cold War*. London ; Brooklyn, NY: Verso. 224 p.
6. Eltchaninoff, M. (2018). *Inside the Mind of Vladimir Putin*. London: C. Hurst & Co Ltd. 224 p.
7. Hill, F., & Gaddy, C. G. (2013). *Mr. Putin: Operative in the Kremlin*. Brookings Institution Press; 1st edition. 390 p.
8. Arutunyan, A. (2015). *The Putin mystique: inside Russia's power cult*. Northampton, MA: Olive Branch Press, an imprint of Interlink Publishing Group, Inc.
9. Garrels, A. (2006). *Putin country: a journey into the real Russia*. New York: Farrar, Straus and Giroux. 228 p.
10. Sperling, V. (2016). Putin's macho personality cult. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 49. No. 1, March. Pp. 13–23.
11. Cassiday, J. A., Johnson, E. D. (2010). Putin, "Putiniana" and the Question of a Post-Soviet Cult of Personality. *Slavic & East European Review*. Vol. 88. No. 4. Pp. 682–708.
12. Геворкян Н., Тимакова Н., Колесников А. От первого лица. Разговоры с Владимиром Путиным. 2000. URL: <http://lib.ru/MEMUARY/PUTIN/razgowor.txt> (дата звернення: 10.04.2019).
13. Шойгу объяснил, зачем в Подмоскowie строят Рейхстаг. 2017. 22 лют. URL: <https://riafan.ru/628023-shoigu-obuyasnil-zachem-v-podmoskove-stroyat-reihstag> (дата звернення: 10.04.2019).
14. Лозовий В. Маніпуляції історією як інструмент політики розколу України: стратегії та практики конструювання антиукраїнської ідентичності на Донбасі. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 3–4. С. 148.
15. Залдостанов, Александр Сергеевич. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Залдостанов,_Александр_Сергеевич#cite_note-17 (дата звернення: 10.04.2019).
16. Песни про Путина. Выборам президента России посвящается (20 видео). URL: <https://odessa-life.od.ua/news/47755-Pesni-pro-Putina-Voram-prezidenta-Rossii-posvyaschaetsya-20-VIDEO> (дата звернення: 10.04.2019).
17. Bershidsky, L. (2017, Aug. 08). Western media obsession with 'Shirtless Putin' serves Vlad's propaganda well. URL: <https://nypost.com/2017/08/08/western-media-obsession-with-shirtless-putin-serves-vlads-propaganda-well/> (дата звернення: 10.04.2019).
18. Griffin, E. (2015. Oct. 15). 30 Photos of Vladimir Putin Living His Extravagant Life. *Esquire*. URL: <https://www.esquire.com/news-politics/news/g2446/vladimir-putin-photos/> (дата звернення: 10.04.2019).
19. Московічі С. Век толп. М., 1981. URL: <https://libking.ru/books/sci-/sci-psychology/122612-136-serzhmoskovichi-vek-tolp.html#book> (дата звернення: 10.04.2019).
20. Путин может все, что угодно. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=k2fa2zx2aBk> (дата звернення: 10.04.2019).
21. В Москве открыли памятник князю Владимиру. 2016. 4 листоп. URL: <http://www.blagovest-info.ru/> (дата звернення: 10.04.2019).
22. Ежегодная большая пресс-конференция президента РФ. 2018. 20 груд. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/59455> (дата звернення: 10.04.2019).
23. Учредительное собрание Российского исторического общества. 2012. URL: <https://historyrussia.org/obshchestve/obshchee-sobranie/uchreditelnoe-sobranie-rossijskogo-istoricheskogo-obshchestva.html> (дата звернення: 10.04.2019).
24. Президент России Владимир Владимирович Путин и Святейший Патриарх Кирилл приняли участие в открытии памятника на месте гибели великого князя Сергея Александровича в Кремле. 2017. 4 трав. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4885031.html> (дата звернення: 10.04.2019).
25. Московский кинофестиваль откроет песня представителя МИДа Марии Захаровой. 2017. 23 черв. URL: <https://www.rbc.ru/society/23/06/2017/594c2ba69a7947603dd7d5c8?from=main> (дата звернення: 10.04.2019).
26. В День народного единства в Москве открыт памятник князю Владимиру. 2016. 4 листоп. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/53211> (дата звернення: 10.04.2019).
27. День народного единства – это день победы над внутренней враждой и распрями. 2016. 4 листоп. URL: www.vgoroden.ru (дата звернення: 10.04.2019).
28. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. Київ: Либідь, 2001. 334 с.

29. Сурков В. Долгое государство Путина. *Независимая газета*. 2012. 20 лют. URL: http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html (дата звернення: 10.04.2019).
30. Путін В. Россия: национальный вопрос. *Независимая газета*. 2012. 23 січ. URL: http://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html (дата звернення: 10.04.2019).
31. Антонов М. Ф. От лжекапитализма к тоталитаризму! Мир в XXI веке и судьбы России. М.: Альфа-Принт, 2008. 592 с.
32. Ланьков А. Формирование чуждого человека. Во что должны верить граждане Северной Кореи. 2016. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/06/09/frommarxismtojuche/> (дата звернення: 10.04.2019).
33. Lim, J.-C. (2015). *Leader symbols and personality cult in North Korea : the leader state* Abingdon. Oxon; New York: Routledge. 150 p.
34. Suh, J. J. (2004). *The impact of personality cult in North Korea*. Seoul: Korea Institute for National Unification. 51 p.
35. Плохий С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту; Ін-т критики. Київ, Критика, 2015. 456 с.

References

1. *Svitova hibrydna vijna. Ukrainyskyi front [World Hybrid War: Ukrainian Farefront]*. (V. P. Horbulin, Ed.). (2017). Kharkiv, Folio (496 p.) [in Ukrainian].
2. Rafalsky, O., & Samchuk, Z. (2018). *Tsivilizatsiini perekhrestia suchasnoho suspilstva [Civilization crossroads of the contemporary society]*. Kyiv: I. F. Kuras IPIEND of the National Academy of Sciences (RIPaENS) (688 p.) [in Ukrainian].
3. Vinter, D. (2015). Oprichnina. On Ivana Groznogo do Putina [Oprichnina. From Ivan the Terrible to Putin]. Moscow, Yauza. *mybook.ru*. Retrieved from <https://mybook.ru/author/dmitrij-vinter/oprichnina-ot-ivana-groznogo-do-putina/> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
4. Terekhov, D. Yu. (2014). *Hu iz mister Putin?: budni informatsionnoi voiny [Who is mister Putin?: the everyday life of information war]*. SPb: Ves [in Russian].
5. Wood, T. (2018). *Russia without Putin: money, power and the myths of the new Cold War*. London; Brooklyn, NY: Verso, 2018. (224 p.) [in English].
6. Eltchaninoff, M. (2018). *Inside the Mind of Vladimir Putin*. London: C. Hurst & Co Ltd. [in English].
7. Hill, F., & Gaddy, C. G. (2013). *Mr. Putin: Operative in the Kremlin*. Brookings Institution Press; 1st edition. (390 p.) [in English].
8. Arutunyan, A. (2015). *The Putin mystique: inside Russia's power cult*. Northampton, MA: Olive Branch Press, an imprint of Interlink Publishing Group, Inc.
9. Garrels, A. (2016). *Putin country: a journey into the real Russia*. New York: Farrar, Straus and Giroux (228 p.) [in English].
10. Sperling, V. (2016). Putin's macho personality cult. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 49. No. 1. (Pp. 13–23) [in English].
11. Cassidy, J. A., & Johnson, E. D. (2010). Putin, "Putiniana" and the Question of a Post-Soviet Cult of Personality. *Slavic & East European Review*. Vol. 88. No. 4. (Pp. 682–708) [in English].
12. Gevorkyan, N., Timakova, N., & Kolesnikov, A. (2000). Ot pervogo litsa. Razgovory s Vladimirom Putinyim [From the first person. Conversations with Vladimir Putin]. *lib.ru*. Retrived from <http://lib.ru/MEMUARY/PUTIN/razgovor.txt> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
13. Shoigu obiasnil, zachem v Podmoskovie stroiat Rejchstag. (2017, Febr. 22). *riafan.ru*. Retrived from <https://riafan.ru/628023-shoigu-obyasnil-zachem-v-podmoskove-stroyat-reihstag> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
14. Lozovyi, V. (2018). Manipuliacii istorieiu yak instrument polityky rozkolu Ukrainy: stratehii ta praktyky konstruiuvannia antyukrainskoi identychnosti na Donbasi [Manipulations with history as an instrument of the politics of the division of Ukraine: strategies and practices of constructing of anti-Ukrainian identity in Dondass region]. *Stratehichni priorytety – Strategic Priorities*, 3–4, 148 [in Ukrainian].
15. Zaldostanov Aleksandr Sergeevich. Retrived from https://ru.wikipedia.org/wiki/Залдостанов,_Александр_Сергеевич#cite_note-17 (viewed 10.04.2019) [in Russian].
16. Pesni pro Putina. Vyboram presidenta Rossii posviashchaetsia (20 video) [Songs about Putin. Presidential elections are dedicated to Russia (20 videos)]. (n. d.). *odessa-life.od.ua*. Retrived from <https://odessa-life.od.ua/news/47755-Pesni-pro-Putina-Voram-prezidenta-Rossii-posvyaschaetsya-20-VIDEO> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
17. Bershidsky, L. Western media obsession with 'Shirtless Putin' serves Vlad's propaganda well. (2017, August 8). *nypost.com*. Retrieved from <https://nypost.com/2017/08/08/western-media-obsession-with-shirtless-putin-serves-vlads-propaganda-well/> (viewed 10.04.2019) [in English].

18. Griffin, E. (2015, October 15). 30 Photos of Vladimir Putin Living His Extravagant Life. *Esquire*. www.esquire.com. Retrieved from <https://www.esquire.com/news-politics/news/g2446/vladimir-putin-photos/> (viewed 10.04.2019) [in English].
19. Moskovichi, S. (1981). Vek tolpa [The age of crowds]. *libking.ru*. Retrieved from <https://libking.ru/books/sci-/sci-psychology/122612-136-serzh-moskovichi-vek-tolp.html#book> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
20. Putin mozhnet vse, chto ugodno [Putin can do anything]. (n. d.). www.youtube.com. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=k2fa2zx2aBk> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
21. V Moskve otkryli pamiatnik kniaziiu Vladimiru [In Moscow, a monument to Vladimir Putin was opened]. (2016, Nov. 4). www.blagovest-info.ru. Retrieved from <http://www.blagovest-info.ru/> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
22. Cassidy, J. A., & Johnson, E. D. (2010). Putin, "Putiniana" and the Question of a Post-Soviet Cult of Personality. *Slavic & East European Review*. Vol. 88. No. 4. (Pp. 682–708) [in English].
23. Uchreditelnoe sobranie Rossiiskogo istoricheskogo obshchestva [Constituent Assembly of Russian historical society]. (2012). historyrussia.org. Retrieved from <https://historyrussia.org/ob-obshchestve/obshchee-sobranie/uchreditelnoe-sobranie-rossijskogo-istoricheskogo-obshchestva.html> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
24. President Rossii Vladimir Vladimirovich Putin bi Sviateishii Patriarch Kirill priniali uchastie v otkrytii pamiatnika na meste gibeli velikogo kniazia Sergeia Aleksandrovicha v Kremle. (2017, May 4). www.patriarchia.ru. Retrieved from <http://www.patriarchia.ru/db/text/4885031.html> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
25. Moskovski kinofestival otkroet pesnia predstavitelia MIDa Marii Zacharovoi [Moscow cinema-festival will be opened by MFA representative Maria Zakharova]. (2017, June 23). www.rbc.ru. Retrieved from <https://www.rbc.ru/society/23/06/2017/594c2ba69a7947603dd7d5c8?from=main> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
26. V Den narodnogo yedinstva v Moskve otkryt pamiatnik kniaziiu Vladimiru [On Day of the people's unity in Moscow the monument to prince Vladimir was opened]. (2016). kremlin.ru. Retrieved from <http://kremlin.ru/events/president/news/53211> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
27. Den narodnogo yedinstva – eto den pobedy nad vnutrennei vrazhdou i raspriami [People's Unity Day – it is a day of the victory over inside hostility and troubles]. (2016, November 4). www.vgoroden.ru. Retrieved from <https://www.vgoroden.ru/> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
28. Donchenko, O., & Romanenko, Yu. (2001). *Archetypy sotsialnogo zhyttia i polityka [Archetypes of social life and politics]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
29. Surkov, V. (2012, February 20). Dolgoe gosudarstvo Putina [The long state of Putin]. *Nezavisimaya gazeta – Independent Newspaper*. www.ng.ru. Retrieved from http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html (viewed 10.04.2019) [in Russian].
30. Putin, V. Rossiia: natsionalnyi vopros [Russia: national question]. (2012, January 23). www.ng.ru. Retrieved from http://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html (viewed 10.04.2019) [in Russian].
31. Antonov, M. F. (2008). *Ot lzhekapitalizma k totalitarizmu! Mir v XXI veke i sudby Rossii [From the capitalism to the totalitarianism! World in the 21st century and the fate of Russia]*. Moscow: Alt-Print (592 p.) [in Russian].
32. Lankov, A. Formirovanie chuchcheiskogo cheloveka. Vo chto dolzhny verit grazhdane Severnoi Korei [The formation of Juche man. What North Korean citizens suppose to believe in]. (2016). lenta.ru. Retrieved from <https://lenta.ru/articles/2016/06/09/frommarxismtojuche/> (viewed 10.04.2019) [in Russian].
33. Lim, J.-C. (2015). *Leader symbols and personality cult in North Korea: the leader state Abingdon*. Oxon; New York: Routledge. (150 p.) [in English].
34. Suh, J. J. (2004). *The impact of personality cult in North Korea*. Seoul: Korea Institute for National Unification. (51 p.) [in English].
35. Plokhii, S. (2015). *Pochodzhennia slovianskikh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii, Bilorusi [The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus]*. Kyiv: Krytyka (456 p.) [in Ukrainian].